

ОБРАЗ ЛЮДИНИ В ОСВІТНЬОМУ ВЧЕННІ Г. Г. ВАЩЕНКА

*130-річчю від дня народження присвячується
“Парадокс людського образу в тому, що він є одночасно
універсальним і унікальним, але універсальність його
може бути розкрита для нас лише через неповторність”.*
Моріс Фрідмен

Висвітлюються антропологічні погляди українського філософа-педагога 10-60-х рр. XX ст. Г. Ващенко. Автор вважає, що Г. Ващенко, спираючись на ідею автономності та індивідуальної людської свободи, формує образ “вольової, характеристичної” людини доби індустріальної цивілізації.

Кризи сучасної цивілізації (антропологічна, екологічна) гостро ставлять на порядок денний проблеми нових стратегій цивілізаційного поступу. Особливо актуальна ситуація сучасної антропологічної кризи через те, що відкриваються технологічні можливості зміни біологічних якостей людини шляхом втручання в її генетику. За цих умов у культурі техногенної цивілізації відбувається своєрідне зміщення акцентів у розумінні предметів панування сили і влади – від людини до речей, вироблених нею. Нові смисли поєднуються з образом діяльнісно-перетворюючого призначення людини. У цьому зв'язку актуалізуються питання про соціальну роль філософії освіти, її статусу в сучасній культурі.

Додамо ще надзвичайно важливий момент філософії пізнання. Йдеться про те, що будь-яке логіко-раціональне та історико-культурне тлумачення людини обмежене можливостями і станом суспільного пізнавального процесу. Різноманітні доктринальні (релігійні, політико-правові, філософсько-антропологічні, науково-спеціалізовані чи мистецькі) тлумачення пропонують різні образи людини і розчленовують людину на осмислені фрагменти, намагаючись виокремити її сутнісні властивості.

Розглядаючи образ людини під кутом зору органічної взаємодії філософської та освітньо-педагогічної рефлексії, слід брати до уваги, що людська особистість формується під впливом інших людей, а також у діалозі з уже панівним у культурі образом людського. До того ж формування образу людини в межах певного історико-культурного типу передбачає розгляд відповідних прагнень, соціальних, політичних, загалом соціокультурних особливостей людського в історії культури.

Проте людський образ не може бути остаточно визначений у межах конкретних культур і потребує постійного саморозкриття. Тому образ людини – це не просто “картина людини”, що є сталою і непорушною. Характерними ознаками образу є історичність і мінливість. Водночас мінливість образу людини не означає самого усвідомлення мінливості та плинності людського.

Існуючий у культурі образ людини впливає не лише на вчинки, дії та звички окремих людей, а й визначає також певною мірою “образ світу”, в якому ми живемо. Образ світу утворює конвенціональний простір, у межах якого особа, соціальна група, суспільство забезпечує свою життєдіяльність, передбачає порядок дій, здійснює освітньо-виховну роботу, загалом означає і вимірює антропологічно-екзистенціальний і конкретно-предметний зміст образу людського.

Окреслена антропологічно-теоретична ситуація спонукає нас до запитань: чи можемо ми розглядати проблему “образу людини” як самостійну філософсько-антропологічну проблему педагогічної антропології? Що ж саме містить у собі

“образ людини” в освітньо-педагогічній концепції Г. Ващенка? Які уявлення українського філософа-педагога про те, якою людиною має бути? Який ціннісний ідеал людського в освітньому вченні Г. Ващенка? На ці та інші запитання ми й спробуємо дати відповідь у нашому дослідженні.

Відповідно метою даної статті є аналіз постановки і вирішення філософських проблем формування образу людини у творчості Г. Ващенка. Об'єктом дослідження, таким чином, є стан осмислення образу людини у філософській культурі XIX-XX ст. Предметом – особливості такого осмислення в освітньо-педагогічній концепції Г. Ващенка, визначного українського філософа-педагога XX ст.

Пристаючи до аналізу філософсько-освітньої концепції Г. Ващенка, відзначимо, що вона має виразно антропологічне забарвлення. Гранична чутливість сучасної філософії освіти до запитів педагогічної антропології зумовила той факт, що антропологічна проблематика постає центральною в дослідженнях багатьох зарубіжних і вітчизняних філософів. Тому актуальність даної розвідки автор вбачає не лише в нагальній потребі автентичного осмислення джерел української філософсько-освітньої думки, але й введенням вітчизняної філософії освіти в поле філософських досліджень сучасної західноєвропейської культури.

Наш аналіз наукової літератури як в Україні, так і у ФРН, де Г. Ващенко жив і працював упродовж 22-ох років, показує, що антропологічний аспект творчої спадщини українського філософа-педагога на сьогодні залишається практично не вивченим. Дана робота є першою спробою започаткувати дослідження актуальних антропологічних проблем освітньо-педагогічного вчення Г. Ващенка.

Методологічною основою розвідки є найважливіші досягнення сучасної філософської антропології, а також концептуальний матеріал, що містить теоретико-методологічні здобутки західноєвропейських і вітчизняних антропологів постмодерністської епохи. З цією метою як рецепція неklasичних систем філософії використовується екзистенціальний, герменевтичний і структуралістський методи дослідження. Крім того, у процесі дослідження використовується компаративістський метод як методологія порівняльного аналізу різних філософсько-антропологічних концепцій (насамперед Ф. Ніцше).

Аналіз творчого доробку Г. Ващенка показує, що взаємовплив філософії та педагогічної антропології найповніше репрезентовано в людинознавчих розділах його праць “Виховання волі і характеру”, “Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема”, “Виховний ідеал”, “Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру”, написаних у 50-их роках. Це його акме, тобто період найвищого творчого піднесення. Розгляд філософсько-антропологічних сюжетів тут виходить на особливості втілення загальнолюдського у конкретних національних чи епохальних типах, а звідси на характерологію української людини. У центрі філософсько-освітніх пошуків Г. Ващенка постає духовний образ людини, який складається під впливом моральних і духовних цінностей, процесу виховання і самовиховання, “шліфування” волі і характеру, впливу соціокультурного середовища тощо.

Зазначені конститутивні моменти образу людини виявляли ідейні та світоглядні протиріччя доби пізнього модерну загалом і радянської зокрема. Г. Ващенко намагається переосмислити усталені погляди на людину, культуру, соціум, способи їх взаємозв'язку. Але він не може вийти за межі модерністської парадигми, хоча робить спробу перейти від реконструюючого погляду на людину та світ до погляду культурного. У його філософсько-освітній концепції вибудовується не реально існуючий образ людини, а бажаний, певний ціннісний антропологічно-педагогічний ідеал людини доби пізнього модерну.

Особливо важливим з точки зору досліджуваної нами проблеми є постановка питання: чи існує свобода волі, чи це є лише фікція? Особливого звучання дана проблема набувала в добу Г. Ващенка, коли йшла боротьба за свободу українського народу. Адже, справді “свобода народу не може бути без свободи людини”.

Розв'язуючи це питання, Г. Ващенко визнає свободу волі, але не абсолютну, а обмежену і стосункову. Мислитель був переконаний, що педагог і виховник можуть не фіктивно, а по-справжньому, як вільні істоти, прагнути до якогось ідеалу як мети виховного процесу. Отож постає ідеал *“вольової, характеристичної людини”*. Стрижнем такого ідеалу, як і стрижнем характеру, Г. Ващенко визначає основну життєву мету людини. Такою метою філософ-педагог вважає може бути або служіння особистим егоїстичним інтересам, або служіння суспільству і певній високій ідеї. Безперечно, український філософ-педагог обирає другий варіант.

Але тут виникає проблема особи і суспільства, що має велике значення не тільки у вихованні молоді, але й у всьому політичному й економічному житті людства. Дану проблему Г. Ващенко розв'язує в дусі християнства, тобто виходить з теологічного вчення, згідно з яким людина є образ і подоба Божа. Саме тому у Г. Ващенка людина має абсолютну вартість, разом з тим повноту життя вона може знайти лише в свобідному служінні Богові і суспільству. Спираючись на ідеалістичне християнське вчення, педагог обґрунтовує як основну мету української молоді: *“Служіння Богові й Вітчизні”*. Така мета у свою чергу визначає риси волі і характеру, що їх треба виховувати в українській молоді. Серед основних рис волі і характеру він проголошує *“високу й безкомпромісову принциповість”*, *“чесність у виконанні своїх громадянських обов'язків”*, *“мужність і твердість”*, *“дисциплінованість і організованість”*, *“працелюбність”*, *“життєрадісність і здоровий оптимізм”*, *“рішучість”* тощо. Водночас філософ-педагог звертає увагу на необхідність виховання патріотизму, релігійності, моральності, стійкості, наполегливості у праці, тобто виховання міцної духом і тілом людини, яка була б здатна боротися за свободу свого народу, відстоювати свої світоглядні переконання.

Можна бути різної думки про спосіб, у який Г. Ващенко утверджує образ *“вольової, характеристичної”* людини. Але слід віддати належне філософу-педагогу: основоположне значення ідеї українського національного виховання він утверджує з такою силою і виразністю, яку ми не знаходимо в жодного з сучасних йому радянських педагогів. Найважливішою умовою національного виховання філософ-педагог визначає *“виборонення свободи”* як основної мети українського народу. *“Україна боролась і бореться за свою державну незалежність саме тому, – підкреслює Г. Ващенко в одній із головних своїх праць, – що тільки своя самостійна держава забезпечує добробут і високий культурний розвиток нації”* [1, с. 261]. Отже, здобуття Україною справжньої, а не позірної державної незалежності, на думку мислителя, є визначальною запорукою соціокультурного поступу української нації.

Проте, щоб здобути незалежність України, потрібно виховати *“вольову, характеристичну”* людину. Окреслений тип людини передбачав формування відповідних фізичних якостей, серед яких важливе місце посідав такий філософський концепт, як тіло (тілесність). Звернення Г. Ващенка до проблематики тілесності є одним із проявів онтологічного повороту філософської думки ХХ ст., завдяки якому відбувається подолання редукції феномена людини до самосвідомого суб'єкта та редукції буття до сущого, властиві класичній модерній думці. Його непокоїть питання: чи можливе через тіловиховання формування волі і характеру людини саме в такий спосіб, щоб тіло стало знаряддям людського духу?

Шукаючи відповіді на це питання, Г. Ващенко висловив припущення про можливість впливу шляхом тіловиховання на волю і характер людини. У зв'язку з цим увагу вченого привертає теорія взаємодії, тобто взаємовідношення між душею і тілом. Сутність цієї теорії полягає в тому, що хоча душа і тіло є різні субстанції, але між ними існує зв'язок: душа впливає на тіло і тіло впливає на душу. Г. Ващенко зазначає: *“Факти з переконливістю свідчать про те, що між душею і тілом існує зв'язок; що як тіло може діяти на душу, так і душа може діяти на тіло. При цьому в одних переважає дух, у других – тіло. Є люди, що стримують свої*

тілесні пристрасті, мужньо й терпляче витримують голод і холод, а іноді й фізичні муки. Є випадки, що людина зусиллям волі переборює не тільки втому, а й хворобу. І навпаки – є люди, що їх з повним правом можна назвати рабами тіла. Для них головне в житті – тілесні втіхи, гарна їжа, напої і т. ін. Вони не можуть перемагати втоми. Занепадають духом під час голоду, не терплять болю” [2, с. 300].

Спираючись на ідею автономності та індивідуальної свободи, Г. Ващенко висуває вимогу виховання і самовиховання, тобто спрямування життя людини в певному напрямку, а саме “тіло зробити знаряддям духу”. Підсумовуючи аналіз напрямків розв’язання проблеми відношення тіла і душі, вчений робить такий висновок: “Наше завдання полягає у тому, щоб виховати людину *міцну духом і тілом*, але водночас таку, щоб у неї *дух панував над тілом* (курсив наш. – В. Д.). У цьому основний сенс тіловиховання. Ця ідея мусить бути покладена в основу всіх ділянок тіловиховання” [2, с. 301].

Тут принципово важливою є методологічна позиція Г. Ващенко, згідно з якою виховання він витлумачує як одну з найпочесніших форм діяльності людини. Ця думка базується на визнанні свободи волі людини. Це, зокрема, значить, що саму справу виховання він підносить на велику принципову височінь. Водночас, основне завдання виховання філософ-педагог вбачає в тому, щоб “не тільки оберігати незаплямованим образ Божий в людині, а й допомогти тому, щоб цей образ розкрився з найбільшою повнотою” [1, с. 223]. Розв’язуючи цю проблему, Г. Ващенко виходив із позицій християнського ідеалізму. Матеріалістичне вирішення проблеми відношення тіла і душі, тобто позиція, згідно з якою існують лише матеріальні процеси, що душі як особливої нематеріальної субстанції нема, для нього є неприйнятною. Полемізуючи з прибічниками марксизму, філософ-педагог вважав, що марксистки, хоча й допускають вплив свідомості на суто фізичні процеси, насправді займаються не науковим вирішенням проблеми, а “крутітством”.

Потрібно підкреслити, що виховання у Г. Ващенко розповсюджується на тіло, душу і дух і ставить завданням утворення із задатків і здібностей, що розвиваються, гармонічного цілого, а також набуття вихованцем сприятливих для нього самого і для суспільства душевно-духовних установок у відношенні до інших людей, сім’ї, народу, держави і т. д. Причому виховання він витлумачує в рідній українській філософсько-освітній думки як мистецтво, як складне соціокультурне явище, в якому бере участь вихователь, який спрямовує розвиток молодої людини до певної мети, і вихованець, що не тільки сприймає вплив вихователя, але й сам відповідно до його вказівок активно діє на свої психічні і фізичні властивості.

Зважаючи на все це, Г. Ващенко у праці “Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру” та інших своїх працях висуває ідею “**панування духу над тілом**”. Усвідомлюючи, що тіловиховання не є окремою галуззю формування людської особистості, а органічною його частиною, міцно пов’язаною з розумовим, моральним і естетичним вихованням, філософ-педагог у взаємовідношенні душі і тіла пріоритет віддає не тілесному, а духовному. Тому Г. Ващенко наполягає не тільки на зміцненні здоров’я, розвитку м’язової сили і спритності, а й розвитку духовних сил людини: зміцнення її волі, вироблення витривалості, здібності “*керування своїм тілом як знаряддям духу*”.

Цей підхід до ролі тіла у житті людини традиційний для української філософії. Піонером у розбудові української системи тіловиховання слід вважати Івана Боберського – автора ряду праць у галузі фізичної культури, який на початку ХХ ст. розгорнув на Галичині фізкультурний рух. Його ідеалом був “сталевий вояк, крицево-кришталний характер, велике, повне любові до рідного краю серце, здорова душа – все це у здоровому тілі” [3, с.14].

Підкреслюючи дотичність концепції тіловиховання Г. Ващенко до системи І. Боберського, вкажемо на мету останньої – виховання міцних духом і тілом українських патріотів, борців за волю Батьківщини. Саме в питанні здобуття незалежності соборної України, що вимагає високих властивостей духу і тіла,

проявляється найбільша суголосність поглядів І. Боберського і Г. Ващенка.

Такий підхід, на перший погляд, дотичний і до концепції тіла Ф. Ніцше, де тіло є єдиним джерелом, яке здатне висвітлити всі глибини цінності тієї чи іншої особистості. Проте уважний аналіз підходів українського і німецького мислителів до феномена “тіла” показує, що тут є суттєві відмінності. Німецький філософ наполягав: “Навіть найбільший розум, якщо він поєднаний із слабким характером – ось чого слід позбутися. Наша мета: вдосконалення всього тіла, а не лише мозку” [4, с. 164]. Ця позиція підкріплюється тим, що феномен “тіла” як найбільш багатий, виразний і відчутний Ф. Ніцше методично ставить на перше місце. Більш того, віра в тіло фундаментальніша в Ніцше віри в душу. Остання, як вважав Ніцше, виникла з ненаукових спостережень над агонією тіла як така, що його залишає [4, с. 283-284].

Отже, вихідна точка у Ф. Ніцше – це тіло. Проте розв’язання проблеми відношення душі і тіла ускладнюється тим, що Ф. Ніцше говорить про тіло як про “Себе” (das Selbst), вихваляючи його за великий здоровий глузд: “Тіло має великий здоровий глузд, одностаєне різноманіття, стан війни і миру, стада і пастуха. Ця маленька думка, яку ти називаєш своїм розумом, о мій брате, це всього лише невеликий інструмент, іграшка великого здорового глузду” [5, с. 231].

Таким чином, якщо у Г. Ващенка тіло – це засіб виховання волі і характеру, “знаряддя духу”, то у Ф. Ніцше тіло постає як провідник “волі до влади” і є привілейованим, тобто вищим за совість, розум, мислительні здатності до міркування, почуття, бажання, загалом як “алгебра вище за таблицю множення”. Хоча треба зазначити, що і Г. Ващенко, і Ф. Ніцше виходили з того, що характер і воля людини з точки зору відношень між душею і тілом залежать не стільки від успадкованих її властивостей, скільки від виховання і самовиховання. Але процес виховання в них різновекторний: обґрунтування фізичних якостей у Ващенка, не обмежуючись компромісом тіла і душі, переростає в пріоритет духовного; у Ніцше в тілі, що є досконалим, привілейованим феноменом, концентруються основні риси волі до влади, яка у свою чергу є своєрідною школою для тіла.

Нарешті, “вольова, характеристична людина” є яскравою індивідуальністю, де її “Я” має не лише виразне національне забарвлення, але й загальнолюдське, космічне “Я”. Водночас Г. Ващенко досить суворий у відношенні до крихкого егоїзму, який шукає притулку в конформізмі колективної моралі. В суспільстві, яке базується на принципі колективної моралі, окрема людина може розчинитись у загальній людській масі. Він підносить релігійний індивідуалізм, який є умовою щедрості її життя та пізнання. Г. Ващенко категорично не визнає, знаючи, чим це все може закінчитися, так званих ревнивих прибічників рівності, які в ім’я справедливості виправдовують те, що ми могли б назвати анархізмом безвольної відмінності. Ось чому філософ-педагог має почуття відрази до егалітарної ідеології, в якій вбачає найбільшу перепону до формування “вольової, характеристичної” людини.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що образ людини в освітньому вченні Г. Ващенка містить соціальні, політичні прагнення й, безумовно, особистісні уявлення філософа-педагога про те, якою людина має бути. Перед нами постає образ вольової, характеристичної людини, в якій дух домінує над тілом, – людини наскрізь просякнутої максимою служіння Богові і Вітчизні як основної мети української молоді.

Історичне значення формування Г. Ващенком образу “вольової, характеристичної” людини, на наш погляд, полягає в тому, що його автор загальний духовний процес формування образу людини спрямовує не на знеособлений витвір як гвинтика величезного суспільного механізму, а на активну, діяльну особу, якої сьогодні так не вистачає Україні. Трансформація українського суспільства потребує формування певного типу особистості – творчої і критично мислячої, здатної знаходити рішення в нестандартних ситуаціях і нести відповідальність за свої вчинки. Формування такої особистості – це завдання загалом українського суспільства й освіти зокрема.

Аналіз творчого доробку Г. Ващенка дає поштовх до систематизації та цілісного сприйняття образу людини в історії української філософсько-освітньої думки від традиційних до техногенних суспільств. У техногенній цивілізації виникає особливий тип людини. Образ творчої, суверенної, автономної особистості посідає одне із пріоритетних місць у системі цінностей техногенної цивілізації. Тому предметом наших наступних досліджень можуть бути також особливості функціонування життєвих смислів і цінностей, що формують ідеал креативної, діяльної, суверенної особистості в культурі техногенного суспільства.

Джерела та література:

1. Ващенко Г. Виховання волі і характеру – підручник для педагогів. К.: “Школяр”, 1999.
2. Ващенко Г. Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру // Твори. Т. 4. – Праці з педагогіки та психології. – К.: “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2003. – С. 271-313.
3. Жарський Є. Професор Іван Боберський. – Альманах Р. Ф. К., Мюнхен, “Молоде життя”, 1951.
4. Ницше Ф. Воля к власти: Опыт переоценки всех ценностей / Пер. с нем. – Спб.: Издательский дом “Азбука-классика”, 2007.
5. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого. – М.: “Интербук”, 1990.

